

ДАРЮШ КОЛОДЗЕЙЧИК (РП) *

**КАМ'ЯНЕЦЬКИЙ ЕЯЛЕТ:
ТУРЕЦЬКІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ
1672—1699 років**

27 серпня 1672 р. після майже двотижневої оборони залога Кам'янця-Подільського капітулювала перед кількадесятитисячною турецькою армією, що її облягала. Падіння твердині, котра досі вважалася неприступною, викликала паніку в Речі Посполитій, терзаній тоді боротьбою королівської та гетьманської партій. На підставі Бучацького договору від 18 жовтня 1674 р. Подільське воеводство разом із Кам'янцем-Подільським стало складовою частиною Османської імперії.

Ні віденська перемога, ні інші зусилля 1673—1676 рр. не призвели до відвоювання твердині поляками. І лише на основі карловацького договору ослаблена Річ Посполита повернулася до Кам'янця.

Оборона твердині 1672 р. і події, що їй передували, знані майже кожній дитині в Польщі завдяки прозі Сенкевича — доба турецького панування на Поділлі залишалася до недавнього часу «табула rasa» навіть для професійних істориків¹. Причиною був не тільки мовний бар'єр, а й численні, дуже дошкульні бюрократичні перешкоди, що ускладнювали доступ до турецьких архівів. Нині становище змінилося, хоч все ще існуючі обмеження в доступі до фотокопій значно утруднюють наукову обробку джерел, що часто спричиняє багато палеографічних і мовних клопотів.

Стамбульський «Архів Управи Прем'єр-міністра» (Başbakanlık Arşivi) має, безсумнівно, одну з найбільших у світі і найзнаменитіших збірок документів новітньої доби. Хоч частину джерел не встигли врятувати від знищення, а частина все ще залишається нескаталогізованою і недоступною, те, що можна побачити, викликає, подив систематичність та величезний обсяг османської бюрократії. Не оцінюючи тут вплив, який ця бюрократія справила на характер суспільно-господарських відносин і життя населення імперії в XVII ст., для сьгоднішніх істориків згадана збірка документів без сумніву є важливою.

Кам'янецький еялет (провінція під владою губернатора, який називався «бейлербей») виник безпосередньо після завоювання і охоплював територію колишнього Подільського воеводства, дещо розширену під час розмежування, проведеного в 1680 р., за рахунок чортківської округи. Про мирне панування турків на Поділлі можемо говорити лише в 1672—1673 рр. (від миру в Бучачі до поновлення війни восени 1673 р.

* Автор є працівником Історичного інституту Варшавського університету. У червні 1990 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Кам'янецький еялет 1672—1699 рр. Студія з історії турецького панування на Поділлі». У липні цього року завдяки підтримці Українського Наукового Інституту Гарвардського університету він провів пошуки в найбільшому стамбульському архіві Başbakanlık Arşivi. Телер готує доповнене і перероблене видання монографії про Кам'янецький еялет.

і польської перемоги під Хотином) та в 1676—1683 рр. (від перемир'я в Журавні до віденського рятувального походу). У решті часу влада кам'янецького бейлербея (губернатора) обмежувалася в основному твердиною, яку облягали та блокували поляки.

Саме в ті «спокійні» часи постали найцікавіші турецькі джерела стосовно господарства і життя населення в завойованій провінції та спроб запровадження там класичних османських інститутів — тімаріотського та побожних фундацій (вакфів).

Найважливішим і неперевершеним турецьким джерелом щодо Поділля є 382-сторінковий «defter-i mufassal» — детальний перепис податників і податків, проведений наприкінці 1681—1682 рр.² Це цікаве джерело містить 839 назв поселень. Воно докладніше ніж польські податкові реєстри XVI та XVII ст. і мапа давніх земель Речі Посполитої В. Хшановського (XIX ст.), яку використав Александер Яблоновський³. На його основі можна відтворити адміністративний поділ Кам'янецького єялету, а також накреслити мапу стану заселення і ступеня спустошення окремих районів Поділля. Як випливає з кількох згадок у самому дефтері та з польських свідчень 1672—1673 рр., турки почали переписувати населення завойованої провінції вже після Бучацького договору. Проте ми не знаємо, чи цей перепис був закінчений до відновлення воєнних дій у 1673 р. і чи зберігся він до наших часів.

Згідно з османською процедурою, сформованою ще в XVI ст., черговим етапом організації завойованої провінції повинен бути розподіл сподіваних прибутків із міст і сіл серед султанських волостей (ha as-i hu-шаун), функційних маєтків бейлербея й санджакбеїв (has) та менших службово-військових васалітетів (зіямети і тімари). Їхній список, укладений на основі «defter-i mufassal», називали «defter-i icmal». Такого дефтеру для Кам'янецького єялету досі не пощастило знайти.

Третім, останнім, етапом адміністративної процедури на рівні провінції було забезпечення заїмів і тімаріотів посвідками (tezkerе), що давали право претендувати в столиці на здобуття султанського диплома (berat) про підтвердження наданого лену. Кожне видання посвідки реєструвалося в окремому дефтері — «guznamçe».

Такий дефтер, складений між серпнем і груднем 1682 р., дивними примхами долі потрапив до Воеводського Архіву у Познані⁴.

В основному правильним відображенням познанського дефтеру є центральний «defter guznamçe» у Стамбулі, що реєструє посвідки (tezkerе), котрі надходили з Кам'янця, і видавані у столиці дипломи надання ленів (берати)⁵. У цьому дефтері, який містить 555 згадок про васалів, можемо знайти майже усіх заїмів і тімаріотів, названих у познанському дефтері.

Крім тімару, ще одним класичним османським інститутом був вакф. Частину прибутків із провінції султан міг призначити на утримання мечеті або іншої побожної фундації (лазні, школи, кухні для вбогих тощо). Вакфи могли також складатися з державних сановників із земель, отриманих від султана у вічне володіння (mülk), але не з функційних маєтків (has). Завдяки порівнянню турецьких, польських і французьких джерел вдалося встановити ймовірний список кам'янецьких мечетей. Ось як він виглядав⁶:

1) султанська мечеть у колишній католицькій катедрі св. Петра й Павла;

2) мечеть султанки-матері (Turhan Hadice Valide Sultan) у колишньому костьолі св. Станіслава у Старому Замку;

3) мечеть султанки-улюблениці⁷ у колишньому костьолі св. Миколая;

4) мечеть великого візира Кюпрюлю Фахміль Ахмеда-паші у колишній руській церкві св. Іоана;

5) мечеть другого візира Мустафи-паші у колишній руській церкві св. Трійці;

6) мечеть третього візира Кара Мустафи (згодом великого візира) у колишній вірменській церкві св. Миколая;

7) мечеть султанського проповідника (vaiz) Ваші Мехмеда Ефенді у колишньому костюлі кармелітів.

Правдоподібно пізніше постали ще дві невеликі мечеті у Новому Замку і при Лядських Воротах⁸.

Черговим питанням, яке можна досліджувати, спираючись на турецькі джерела, є майнові перетворення у завойованих подільських містах. 8 січня 1673 р. чернігівський каштелян Габріель Сильницький сповіщав єпископа Ольшовського, що буцімто у Кам'янці дефтердар-паша (...) переписує людей із паном підкоморієм Ляпцкоровським⁹. Затриманий турками подільський підкоморій нібито одержав за допомогу в переписі від візира привілей на свою діничну волость Ягольницю¹⁰.

Сьогодні, через більш як 300 років, вдається знайти у Стамбулі перепис, про який правдоподібно сповіщав Сильницький. Це виготовлений на межі 1672/73 рр. реєстр будівель, ділянок, городів, крамниць та іншого нерухомого майна у Кам'янці, поділеному на 30 діляниць¹¹. Доповненням згаданого вище реєстру був створений у цей самий час сумарій¹² та реєстр проданих нерухомостей (defter-i fuhut)¹³. З наведених джерел довідуємося, що після перейняття султанським скарбом нерухомостей, власники котрих залишили Кам'янець разом із польським військом, це майно здебільшого було продане турецьким жовнірам і урядовцям за умови платити щорічну орендну суму. Серед колишніх власників зустрічаємо прізвища єпископів Вавжинця Ляпцкоровського (Lançkuğunçki papas-i kebir) та Мислішевського (Mişlişufski)¹⁴. Християни, які постановили залишитися в Кам'янці, утримали своє майно, однак вимушені відтепер вносити орендну оплату від удержавнених крамниць і млинів. Ті, що мали по два, або три будинки, могли утримувати лише один.

Подібний до каменецького перепис будинків і ділянок (defter-i emlak) постав на десять років пізніше для міст Меджибіж, Бар і Язівець. Цей реєстр вмістив у собі також перепис млинів і рибних ставків у Кам'янецькому еялеті¹⁵.

Бажаючи заохотити населення залишитись у прикордонних твердинях в зв'язку з наближенням війни з Австрією, султан погодився на звільнення власників будинків від орендної плати. Це рішення записане у «Книзі наказів» за 1683 р., а також на початковій сторінці витягнутого при цій нагоді і згаданого вище архіву «defter-i fuhut», укладеного на десять років раніше¹⁶.

Всі ці питання цікавили турецькі власті лише у короткі періоди миру. Зате джерела, дотичні до винагороди і утримання кам'янецького гарнізону та бюджету місцевого дефтердаря, поставали протягом 27-річної доби існування еялету. Численні документи і сумарії, що знаходяться головним чином у трьох скарбових відділах стамбульського архіву¹⁷, дозволяють майже рік за роком відтворити кількісний склад кам'янецького гарнізону і визначити приблизну величину доходів і видатків на утримання твердині.

Проте згадані вище численні турецькі джерела мають один спільний недолік. Виготовлювані з бюрократичною рутинною, рясніючи цифрами, вони мало що розповідають нам про щоденне життя воїнів кам'янецького гарнізону і завойованого населення. Цієї нестачі розповідного матеріалу не надолужать османські хроніки, назагал писані з перспективи віддалено-

го султанського двору. Цілком небуденною подією є віршована скарга жовіра кам'янецького гарнізону, написана 1673 р. у твердині, оточеній поляками. Її недавно видав із Лондонського рукопису О. Ш. Гекай¹⁸. На щастя, допомагають тут нам польські джерела, частково видавані вже з минулого сторіччя, а частково ще збережені в рукописах бібліотек Кракова, Вроцлава і Варшави¹⁹. Вони містять у собі серед іншого звіт шпигунів зізнання полонених та допесення з польських під'їздів під Кам'янець.

Описаний вище огляд найцікавіших джерел, напевно неповний. Авторі поки що не вдалося дістатися до акарського архіву «Тару ve Kadast-go». Важливі матеріали можуть ще критися в інших турецьких архівах, а також в архівах Москви, Ленінграда і Києва²⁰. Все ж таки вже сьогодні матеріали, що їх маємо в розпорядженні, дозволяють поступово заповнювати білу пляму, якою до недавнього часу було турецьке панування на Поділлі. З цим зв'язане також повалення деяких міфів і стереотипів. Увійшовши на Поділля, турки застали не «землю текучу молоком і медом», а землю, виснажену довготривалими війнами, початими повстанням Хмельницького, спустошену татарськими наїздами, польськими пацифікаційними походами, чи врешті звичайними вагагами місцевих опришків. Протурецька політика Дорошенка, що балансував між Річчю Посполитою і Росією, мала спочатку підтримку значної частини селянства, а також великої групи міщан-русинів, вірмен і євреїв, котра наптовхувалась на зростаючу нетолерантність з боку панівної католицької церкви і властей Речі Посполитої²¹.

Ще в 1681 р. турецьке Поділля разом із приблизно 6-тисячним гарнізоном паравовувало понад 40 тис. мешканців, головним чином скупчених уздовж Дністра під захистом Кам'янецької фортеці²². Порівняно з кінцем XVI ст. це означало величезний, понад дворазовий спад населення²³. 1684 р. привів остаточне збезлюднення провінції. Увійшовши сюди, польські війська з метою викликати голод серед кам'янецької залози, почали систематичну акцію виселення подільських селян до сусідніх Руського і Волинського воєводств. Тоді наддністрянські села і поля заросли лопухом і бур'яном²⁴.

Очевидно, ми не можемо тут замінити чорної легенди турецького панування на Поділлі білою легендою. В остаточному розрахунку туркам не вдалося поживити господарство новоздобутих земель. Ще перед відновленням воєнних дій у 1683 р. кам'янецький бейлербей отримав асигнацію на виплату певної суми зі щорічних доходів анатолійського санджаку Болу, бо маєтки, надані йому на території Поділля, не приносили сподіваних прибутків²⁵. І ніколи не став Кам'янецький еялет самодостатньою провінцією імперії, а його доходи становили лише дрібний відсоток вкладків. Загальна оцінка цілей і наслідків турецького панування на Поділлі виходить, однак, поза рамки цієї статті.

¹ Першою спробою глянути на справу з турецького боку були статті З. Абрагамовича та А. Фішера. Див.: *Abrahamowicz Z. Die türkisch Herrschaft in Podolien (1672—1699)*, Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes, III, Histoire V^e—XVe ss.; XVe—XVIIIe ss., Софія, 1969.— С. 777—780; його ж.— *Die türkische Herrschaft in Podolien (1672—1699)*, II. Die administrative Einteilung des vilâyet-i Kamaniçe. Die türkischen Militärlehen daselbst (Ein Vorbericht), Habsburgisch-osmanische Beziehungen, СІЕРЕ Colloque, Відень, 26—30 вересня 1983 р.— С. 187—192; *Fisher A. «Ottoman Kamyanets-Podolsk»*, Journal of Turkish Studies, 8, 1984 (Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun), Harvard University Press.— С. 55—83.

² *Başbakanlık Arşivi. Tapu ve Tahrir Defterleri.*— N 805.

³ Для 1578 р. А. Яблоновський подає 687 поселень. Реєстр генеральної поголовщини за 1662 р. називає 588 місцевостей, а реєстр подимщини за 1661 р.— 659 поселень включно з половинами сіл. Див.: *Jablonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficznym i statystycznym.*— Т. VIII: Ziemie ruskie, Wołyń i Podo-

Іе.— Варшава, 1889.— С. 24, 26; *AGAD*, ASK, oddz. I, sygn. 71, *Percepta Subsidiæ Generalis* wybierana, województwo Podolskie według iuramentu; Архив Юго-Западной России.— Киев, 1890.— С. 501—523. Пор. також: [W. Chrzanowski], *Karta dawnej Polski*.— Paris, 1859, i A. Jablonowski (опрацювання мап), *Ziemie ruskie Rzeczypospolitej, Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVIII-sty, відділ II*, Варшава—Відень, 1889—1904.

⁴ *Poznań*, WAP, sygn. 3, *Defter-i ruznamçe zu'ama ve erbab-i timar-i eyalet-i Kamanice ber mucib-i tashih fi sene 1093*.

⁵ *Başbakanlık Arşivi*, *Ruznamçe*, N 902.

⁶ Про кам'янецькі мечеті згадують зокрема такі джерела: *Başbakanlık Arşivi*, MM 709, MM 3297; D. BSM 343; D. BKL 32207; D. BKL 32263; Köprülü Kütüphanesi, MS. 4; Hacı Ali, *Fethname-i Kamanice, Süleymaniye Kütüphanesi*, Lala Ismail 304, Арк 89 б.— 90 б; *Silahdar tarihi*.— Стамбул, 1928.— Т. I.— С. 605; *F. de la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne*.— Gara, 1689.— P. 34; *Dupont F. Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions de Jenn Sobieski*, вид. J. Janicki.— Warszawa, 1885.— S. 218—228. Пор. також план Кам'янця, складений восени 1672 р. «лядським» війтом Циприяном Томашевичем, де відзначені зміни, зроблені турками. Оригінал, що тепер знаходиться в Національній Бібліотеці у Варшаві, опублікував К. Górski. (*Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turcyą*.— *Biblioteka Warszawska*, 1890.— Т. I). Після с. 170. У суперечливих місцях я прийняв турецькі джерела як краще поінформовані.

⁷ Оскільки ототожнення матері султана Мехмеда IV не викликає ніяких сумнівів, то тут справа неясна. Титул султанки-улюбленниці (*hasseki sultan*) належав кожній наложниці, котра народила в гаремі хлопця—потенційного наслідника престолу. Здається очевидним, що султан присвятив третю кам'янецьку мечеть своїй наложниці Рабії Гюльнюш, матері князя Мустафи, яка супроводила його на першому етапі походу. Тим часом єдине джерело, в якому згадується ім'я гассекі,—«Хроніка Сілягдара»—вказує, що це була султанка Ашуб (власливо Салига Дилашуб). Це могла б бути тільки мачуха Мехмеда IV і мати його брата, майбутнього Сулеймана II. Проте здається неправдоподібним, щоб султан виділяв як улюбленицю жінку, яка в майбутньому могла загрозувати унаслідуванню престолу його власним сином (пор. *Silahdar tarihi*, т. I, с. 605).

⁸ Див. *Başbakanlık Arşivi*, D. BKL 32263, i A. Przędziecki, *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów*.— Wilno, 1841.— Т. 1.— S. 197.

⁹ Лист зі Стрияна, 8 січня 1673 р. *Woliński J. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672—1676*// *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*.— 1964.— Cz. 2.— С. 233.

¹⁰ Цей документ мав з собою посол Гнінський під час мирних переговорів у Стамбулі в 1678 р.—Див. *Zródła do poselstwa Jana Gnińskiego*/ Вид. Ф. Пулаский.— Warszawa, 1907.— S. 79.

¹¹ *Başbakanlık Arşivi*, MM 709. Термін «mahalle», на нашу думку, не повністю відповідає поняттю «квартал». Так, кожен із боків кам'янецького ринку становив окрему «mahalle».

¹² Там же. D. BSM 285.

¹³ Там же. MM 3297.

¹⁴ Там же. MM 709, С. 11, 40.

¹⁵ Там же. MM 5514.

¹⁶ Там же. M 2931, С. 9; MM 3297, С. 3.

¹⁷ Це відділи: *Baş Muhasebe Kalimi* (D. BSM). *Büyük Kale Kalemi* (D. BKL) i *Maliyeden Müdevver* (MM).

¹⁸ «*Hasbihal-i asakir-i pürmelal der taraf-i kal'e-i Kamanice*» (факсиміле і транскрипція), O. Ş. Gökyay. *Kamanice muhafızlarının çektiği*.— *Tarih Dergisi*, 32, 1979.— С. 281—300.

¹⁹ До найцікавіших неопублікованих польських джерел належить сеймовий звіт гетьмана Ст. Яблоновського з кампанії 1685—1688 років (Краків, Бібліотека Польської Академії Наук, рукопис 1084) та щоденник його ж військових видатків з 1693—1696 років (Краків, Бібліотека Чорторийських, рукопис 1949).

²⁰ Йдеться тут, зокрема, про так званий архів Колчак Ільяс-паші, турецького губернатора Хотина, що знаходиться в МДАМЗС.

²¹ Звіти про добре прийняття турецької влади місцевим населенням зустрічаємо в Гаджі Алі (Вказ. праця.— Арк. 101а) і в Сілягдара (*Silahdar tarihi*, цит. праця.— С. 610). Пор. також анонімний італійський звіт у: *J. Woliński. Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672—1676*// *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*.— 1964.— Cz. 1.— S. 260. Також у «*defter-i mufassal*» ми знаходимо вражаючу звістку про перехід населення з території Речі Посполитої під турецьку владу (*Başbakanlık Arşivi*, *Taru ve Tahrir Defterleri*.— N 805.— С. 261).

²² На факт досить густого заселення Наддністрянщини ще протягом 12 років після зайняття тих теренів турками вказував уже 26 років тому М. Крикун. Із

досліджених нпм інвентарів волинських містечок і сіл виходило, що в 1684 р. на ті терени прибула значна кількість населення, звапа «подістриянами». Ці переселенці прибували «цілими селами» з територій, що знаходились від 1672 р. в турецьких руках (див. Крижун М. Матеріали про переселення народних мас з Поділля в останній чверті XVII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного Управління УРСР.— К., 1964.— Вип. 6.— С. 65—67). Аналіз турецького «defter muassas» вповні показав, що найгустіше заселеною частиною турецького Поділля були терени, розташовані на Придністриччї між Червоноградом і Жваном.

²³ А. Яблоновський оцінював заселення Поділля у другій половині XVI ст. на понад 96 тис. (див. Jablorowski H.— Op. cit.— S. 73). Проте, як виходить із моїх оцінок, проведених на підставі реєстру поголовщини за 1662 р., вже за десять років перед приходом турків населення Поділля не сягало навіть 60 тис.

²⁴ Порів. прим. 22. У листі до польського резидента на папському дворі, датованому в таборі під Язлівцем 6 листопада 1684 р., кам'янецький єпископ-поміпат Станіслав Воспський писав: «Ми спустошили решту країни навколо Кам'янця, щоб його численна залога не могла дістати харчів, і не задовільняючись тим, що забрали з собою і перевесли в інші сторони мешканців усіх поблизьких сіл і містечок, щоб і далі не було рук до обробітку землі, що незабаром приведемо до залого до останнього відчаю» (Relacye wincynszow apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690.— T. 2.— Berlin, 1864.— S. 445). Див. також Крижун М. К вопросу заселенности Подольского воеводства в конце XVII в. // Annales UMCS.— T. 2.— Lublin, 1968.— С. 119—144.

²⁵ Başbakanlık Arşivi, Ali Emiri (IV Mehmet), 1659. Пор. запис у «Книзі наказів» відносно цієї ж справи (Там же, MM 2931.— С. 29).